

Գիտական աշխարհը պամիրյան լեզուների պոլիթիան մասին տեղեկացաւ միայն 19-րդ դարի առաջին կեսերին, երբ Աբդուրահման և ապա Բադաշխան այցելած այլ ճանապարհորդները Հրապարակեցին վախճաններն լեզվի մասին տեղեկութիւններ և մի քանի բառեր¹: Այլեւի ուշ 1976 թ. Կարկաթալում Ռ. Հոուն Հրապարակեց ոչ միայն վախճաններին բերականութեան ակնարկը և կապակցված տեքստեր, այլև մի քանի ստանդարտ մունջաներն բառերի Համեմատութիւնը վախճաններին, սարքըղերենի, շուպաներենի և սապիշերենի Հետ²: Մի քանի տարի անց՝ 1880 թ. ալեկի մանրամասն տեղեկութիւններ է լույս ընծայում մունջի և լիդի լեզուների մասին Յ. Բիդգելֆը³: Բիդգելֆի և Ռ. Հոուի Հրապարակած տեղեկութիւնների Հիման վրա իր եզրակացութիւններն ու գիտողութիւնները Հրապարակեց Վ. Տոմաշեկը, որոնցում լեզվաբանների Համար ամենաարժեքավոր երկու Հանգամանքներ էր ընդգծում. «Լատահորեն կարելի է պնդել որ մունջի կամ լիդի լեզուն պատկանում է այն ամենաՀին բարբառների թվին, որոնցով խոսում են Իրանում, բառարանը իրանագետների Համար, Համեմայնդեպս, ներկայացնում է առաջնակարգ Հետաքրքրութիւն»⁴:

Հիշյալ խոսվածքները մասնագետների կողմից դիտվում էին պարսկերենից անկախ զարգացած, երբեմն ավելի Հնավանդ (արխայիկ) գծեր պահպանած բարբառներ, որոնք անպնահաստեղի նյութ էին ստալիս Համեմատական լեզվաբանութեամբ և Հասկապես Հնդարիական խմբի լեզուներով պարզվողներին: Ուստի ամենայն մանրակրկտութեամբ ուսումնասիրութեան ենթարկւեցին պրիթե երկու ստանդարտի Համեմատ պամիրյան լեզուները այս ասպարեզում անպնահաստեղի ծառայութիւններ ունեն մի շարք արտասահմանյան և սովետական լեզվաբաններ, որոնցից են Վ. Գրիլերը, Մ. Գոթլոնը, Գ. Գրիխանը, Գ. Մորգենստերնը, Ի. Ի. Չարուբինը, Տ. Ն. Պախալյան, Ա. Լ. Գրյունբերգը, Զ. Ի. Էդելմանը, Ի. Մ. Ստեբլին-Կամենսկին և այլք:

Հետաքրքրական այն է, որ պամիրյանների Հետ ունեցած ընդհանրութիւններ նկատվեցին նաև Հայերենում. մասնավորապես Վ. Տոմաշեկի կողմից մասնաշաղկապ արվեց Հայերեն սկզբնապատկեր «շուն» բառի նմանութիւնը պամիրյան skon «ըսկոտ»-ի Հետ -Հ-է. *(s)ken-ից «մատուցել կենդանի»⁵: Մինչդեռ ենթադրել պետք էր Հ-է. - *k wont-ից:

Ստիպան Հետադա տարիներին Հայերենի և պամիրյանների միջև եղած թեկուղ բառապաշարի ընդհանրութիւններին նվիրված ուսումնասիրութիւնների մենք չենք Հանդիպում, թեև այս մասին կա Հ. Աճառյանի Հատուկ պատկերումը. «Իրանական Հնդարի պատկերումը տարբեր լեզուներ, ինչպես՝ ղեղեղերը, աֆգաները, բելաջերը, բլաշերը, օսերը և սոգդերը նախապես և ավելի կարևոր առաջադրու են մեղ որոշ Հարցեր լուծելու և որոշ բառերի դորութիւնն ու ձևը դաշտեղծ Համար»⁶:

Հայերենի իրանական փոխառութիւններն ստուգելու և Հաստատելու Հարցում միուս իրանական լեզուների մասուցելը մեծ դերի մասին Հ. Աճառյանն ընդգծում է նաև մեկ այլ աւելթով. Հասկապետ այն կարգի իրանական բառերի Հարցում, որոնք չեն տեղանդվեց կամ չեն պահպանվեց սրահթութիւնում, բայց «արտաքինով պահպան» են. «Հատ բառեր կան Հայերենում, որոնք իրենց արտաքինով Հայտնում են, որ պահպան են. այսպես՝ աշտանակ, աշտարակ, ամբաստանել, Հանապաղ են, բայց մենք չենք կարող սրանց մասին մեր վերջին խոսքն ասել քանի որ իրանական տրեւ լեզվում չենք գտել... Սպասում ենք որևէ նոր պլուտի, որով Հայանի պիտի դառնան մեղ նորանոր պահպանական բառեր»⁷:

Իրանա-Հայ ընդհանրութիւնների կամ ավելի ճիշտ Հայերենի իրանական փոխառութիւնների թիվը Հ. Աճառյանի Հաշվումներով 1411 բառ է⁸: Թեև Հետադա տարիներին այս թիվը ավելացել է մի քանի տասնյակով սակայն իրական կամ վերջական քանակի մասին որևէ բան ասել դեռևս չի կարելի: Մանավանդ, չի պարզված Հայերենի և պամիրյան լեզուների միջև ընդհանուր բառապաշարի Հնդարիական կամ Հնդեվրոպական ընդհանուր ակունքներից և կամ մեկ այլ երրորդ աղբյուրից ծագելու Հարցը: Չկա որևէ ուսումնասիրութիւն, որ նվիրված լինել Հայերենի և պամիրյան լեզուների բառապաշարի ընդհանրութիւններին և կամ քերականական, ձևաբանական դուգաՀեռների ստեղծակցութիւններին:

Մինչդեռ, ինչպես ցույց կարվի ներկա Հոսվածում, նման մի ուսումնասիրութեան Հնորիմ լուսաբանվում են առ այսօր չլուծված Հայերենի բառապաշարի և ձևաբանութեան մի քանի կնճառա Հարցեր:

Կարևորն այն է, որ պարսկերենում բացակայող սակայն պամիրյան խմբի իրանական լեզուներում և Հայերենում առկա Հայրուպատի բառեր ենթադրում են ինչ-որ երրորդ ակունք, կամ ակունքներ, որը միայն պահպանվել են: Քանի որ Հայերենը պամիրյանների Հետ տեղանդական չէ՝ ներ երբեք չի տեղանդ և Հայերենի բառապաշարի նրանց Հետ ընդհանուր մասը չի կարելի դիտել փոխառութիւններ արդ լեզուներից, (ինչպես նաև դրանց չգրութիւնը պարսկերենում նույնպես բացառում է պարսկերենի միջնորութիւնը փոխառութեան Հարցում), ուստի երրորդ ակունքի գնութեանՀարցը թվում է ավելի Հիմնավորված: Միուս կողմից այս ենթադր-

յությունը նոր Հաստատում է ստանում պաշտօնական էնթադիկա մի շարք փոխառությունների հնչունական օրինաչափություններում՝ նկատվող շեղումների փաստի գոյությունը: Այսպես օրինակ. խոսքով իրանական խմբի մի շարք խոսվածքներին Հաստակ *dw>b* հնչունային անցման մասին (ինչպես դա Հայտակ է պիլանի, վախի, քաշմիրի, աֆլանի, քուբերեն լեզուների Համար), երբ *dwor* «դուռ» դառնում է *bor*, Հ. Աճառյանը Հայերենի բարաստք, բարաստք, բարաստ բառերի ակունքը գտնում է, որ չի կարող լինել *ս* չ պաշտօնները, *ս* չ տարակերպներ, այլ մեկ ուրիշ ակունք, որն անցկանում է «Ասորաստականի պաշտօններ» կամ «Հրախառնի պաշտօնական բարբառ»⁹:

Այլ ակունքների գոյությունը Հաստատվում է մի շարք այնպիսի զուգահեռների առկայությամբ իրանական խմբի այլ լեզուներում, որոնք բացակայում են պաշտօններում և պարսկերենում, որի կապակցությամբ Հ. Աճառյանը գրում է. «Կան մի խումբ բառեր, որոնք գտնվում են *Միայն Հայերենի ու զենդերենի մեջ* (իմա՝ ալեքսաս), որը թեև իրանական լեզու է, բայց պարսկերեն չէ և Հայերենի Հետ տարբերի կառուցումը»¹⁰ (ընդգծվածը մերն է Ն. Մ.): Այդ անհայտ ակունքները որոնելու ճանապարհին մեծ նշանակություն են ստանում պամիրյանների Հետ Հայերենի բառապաշարի ունեցած ընդհանրությունները: Մեր կարծիքով բացառված չէ նաև սկյութական սարմատական խոսվածքների դերը այս Հարցում, որոնք լինելով իրանախոս ցեղեր, մ.թ.ա. 8-6-րդ դարերում ողողել էին ամբողջ Հայկական բարձրավանդակը, մինչև Կապադոկիա, Նինվե: Բնականաբար նրանց ներկայության Հետքերը այսի դրսևորվեին նախկին բնակիչների մշակույթի և լեզվի վրա: Այս մասին իրանագետ Ե. Մ. Օրանսկին գրում է. «Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի մեջուղում իրանական խոսքը հնչում էր Հրախառնի Մերձակեծովյան և Մերձագովյան (սկյութական ցեղեր) շրջաններից մինչև Չինաստանի սահմանները (սակախ սուանձին խմբավորումներ), իրանական Լեոնաշխարհի Հրախառն-արևմտյան մարզերից (մեդական ցեղեր) մինչև Պարսկական ծոցի ափերը (պարսկական ցեղեր)»¹¹:

Եվ ահա կիմմերների ու սկյութների արշավանքները Մուշախար Ասիայի քաղաքական կյանքում հանգեցրին լուրջ փոփոխությունների: Կիաքսար թագավորի ծանոնական մեդալյոնները (մարերը), բարեկարգիների Հետ դաշնակցած գրավեցին Նինվեն, ապա պատմական ասորիայից մեկը մյուսի ետևից դուրս եկան ասորեդոստանը (605), Բաբելոնը (600), ուրարտուն (Բիայնան) 592, որոնց փոխարեն ստեղծվեցին նախ Մարերի (Մեդական), ապա Արեմենյան պետությունները, քիչ ավելի ուշ՝ նաև Երվանդունիների պետությունը Հայաստանում: Նման փոփոխություններ բերին ահա-սկյութական ցեղերը նաև միջին Ասիայի ժողովուրդների քաղաքական կյանքում: Բաղադրական փոփոխությունները հանգեցրին նաև

Էթնիկական սեղաշարժերի, ինչպես նաև Էթնիկական վերափոխումների, լեզուների փոխադրեցվածքին: Հստ Հերոդոտի, շուրջ 30 տարի (652-625 թթ.) սկյութները գերակշռող ուժ էին դարձել Մուշախար Ասիայում:

Հայաստանում իշխող սղեղեցիկ սոհմերը, նախարարական սները, ավազանին խնամական կապերի մեջ մասն նվաճողների կիմմերների, սկյութների Հետ, որոնց կազմում Հայաստան արշաված իրանական շատ այլ ցեղեր էլ կային: Հնորձիվ հունական գրավոր աղբյուրների, մենք պիտենք դնեն իրանախոս սկյութա-սակական սղե ցեղերից ամենաազդեցիկների անունները: Դրանց թվին են պատկանում սիրակները, աշխուղանները (առքանապեանները),¹² սարափարները (= կամարները), ասերը կամ օսերը (= Աշյըր), սակերը և այլն: Հերոդոտը, Քսենոփոնը, Սուրաբոնը և Խորենացին տալիս են մեզ թեև ոչ լրիվ և սպառիչ, սակայն խիստ արժեքավոր տեղեկություններ նրանց պաղեղրած սարածքների, սեղափոխությունների, նվաճումների, լեզվի և սովորությունների մասին: Այսպես, Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ից (401-400) կարելի է որոշել որ սկյութական ցեղերը բուն էին Պատմական Հայաստանի Կարա-Շիրակ-Արարատ սարածքը, որը նա անվանում է Սկրթներ (Σκνρθαι)¹³: Սուրաբոնը պատմում է, որ սակերը Միջին Ասիայում՝ նվաճեցին Բակտրիան,¹⁴ ուր նրանց մի մասը Հիմնեց Սակաստանը (Հետագա Սեխտանը), իսկ նրանց մյուս մասը շարժվեց Բակտրիայից դեպի արևմուտք դեպի Հայաստան և Հայաստանի վրայով էլ Հասալ դեպի Պոնտոս: Սուրաբոնի վկայությամբ սրերների և կիմմերների նման արշավանքներ էին կատարում և Արմենիայում նրանք սիրացել էին լավագույն հողերին, որոնց սովել են իրենց անունը՝ Հակաշեն (Σακασσηνε):¹⁵ Սուրաբոնի սակասաններին Համապատասխանում են Պլինիոսի Հիշատակած սակասանները (Σακασσηνε): Եթե Քսենոփոնի Հիշատակություններից տեղեկանում ենք սկյութների Կալիասում Հաստատվելու մասին, եթե Պլինիոսը սակասանների Հայաստանում Հաստատվելու մասին է վկայում, ապա Դիոդոր Սիցիլիացին ալելի կոնկրետացնում է Հաղորդելով նրանց՝ Արարածի հովտում Հաստատվելու մասին: Սուրաբոնի Հիշատակած

սիրակներն ու ասրաները (Σιρακοι 'Αορσοι) թափառում էին Մեոսիական և Կասպիական ծովերի միջև¹⁶:

Որոշ մասնագետների կարծիքով Հայաստանում Բուռ-Ալազանի Հովտում և Արաքսի ստորոտում առաջացած Շիրակ անվանումները սիրակների կամ Դիակների ցեղավորության թույլած Հետքերն են հանդիսանում: Բ. Հարությունյանը բերում է նոր փաստեր, որ մ.թ.ա.

VII-IV դդ. սկյութական ցեղերը Հիմնավորվել էին նաև Ճորոխի ավազանում¹⁷:

Հունական աղբյուրներում Հիշատակվող ցեղերից մասնագետները

(Μασσάγεται) Հավանաբար չեն հաստատվել Հայաստանում, այլ ներկայիս Դաղստանի ծովափնյա տարածքներում, որտեղից շարունակ տվերիչ ասպատակություններ էին կանոնադրում Հայաստանի վրա:

Հակական աղբյուրները նրանց անվանում են **մաքթթներ** կամ **մադթթներ**, իսկ նրանց պիստությունը՝ **Մաքթթաց Արշակունիների թագավորություն**, որ գոյություն ուներ մինչև 540 թ.¹⁶:

Դեպի Հայաստան նրանց կասարած արշավանքներից մեկի ժամանակ, Օշականի մոտ զոհվեց նրանց թագավոր Սանեսանը, որի մահվան լուրն առնելով Հայոց թագավոր Խոսրովը սկսում է լայն վրեժ և ասել. «Եղբայր իմ է՝ աղբաւ Արշակունի»: Այս մասին վկայում է V դ. պոստմիջ Փավստոս Բուզանդը (Պատմություն Հայոց, III գլուխ, գլ. Է):

Սկյութական աշխույժ կամ իշխույժ գեղերի Ուրվիա լճի շրջանում հաստատվելու մասին տեղեկություններ ենք ստանում նաև ակիադական սեպագիր արձանագրություններից: Ասորիսարգինի Համաշին ուղղված Հարցման սեքստում հանդիպում ենք Հեսեյալ սողերին. «Կիրականա-նա՞ն արդյոք սկյութական զորքերի նպաստակները, որոնք Մանայումն են գտնվում... Կանցնե՞ն արդյոք Խուբուշկիայի լեռնանցքներից դեպի Խա-ռան, Միստակիաս քաղաքները, մեծաքանակ ալլար կղավթե՞ն արդյոք Աշտուրի սահմաններից»¹⁷:

Իհարկե, հիշատակված սկյութա - սակական բոլոր ցեղերի ցանկը չի կարելի սպառնալ Համարել, քանի որ պատմությունը պահպանել է միայն նրանցից ամենանշանավորների անունները, բայց փաստ է այն, որ մինչև Դարեհի կազմած օրանական մեծ պետության միջոցով իրանական մշակույթի ազդեցության ոլորտն անցնելը նույնիսկ մարերի (մեդական) պե-տության Հես ունեցած կոնսուլսներից էլ մեկ դար առաջ, կիմմերների և սկյութա - սակական ցեղերի արշավանքների Հեսեանքով Հայաստանը Հաղորդակից դարձավ իրանական մշակույթին ու լեզվին: Նախ դաշնակցային և ապա խնամախոսական անխուսափելի կապերի պատճառով շատ ա-րագ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասը ենթարկվում էր իրանաց-ման: Պեսը է հիմնավորված համարել այն փաստը, որ Հայաստանի նա-խարարական իշխող տների ղեկավար մասը սկիզբ է առնում Հենց սակա - սկյութական ցեղերից, երբեմն պահպանելով իրենց ցեղային Հին անվա-նումները: Այնքան աղբյուրի էին ուսումնասիրել այս ցեղերը, որ նրանցից մեկի անունը Հեսադարում Հայերը յուրապետում որպես իրենց ծագումը բնու-թագորդ էայիսես. Կորյունը օգտագործում է «Արբիս ասքանալեան» արտահայտությունը դա **ասքանալեան** տեղափոխել է, որ ծագում էր (aske-ռա)՝ isguzo ցեղանունից: Երեսիս մարդարեն կոչ է անում. «Բարձրաց-րեք դուքները երկրի վրա հաչցրեք փուլերը Ժողովուրդների, նրա մասին Հայանեցեք Արարատ, Միսի, Աշքենալ թագավորություններին, Միսիայի

թագավորին (Երեսիս, ՃԱ, 27)»: Հայաստան ներխուժելով ասքանա-լեանները մ.թ.ա. 653-652 թթ. նախապես գրավում էին Քուս-Արար-սի ստորին տարածքներին հանող ցածրավայրերն ու Կասախի ծովի հա-րավ-արևմտյան ափերը¹⁸: Սարափարների անունից (Σαραπαρας=χεφαλοτομους)¹⁹ ենթադրում ենք, որ առաջացած կարող է լինել Կամսարների սոհմի անունը, որոնք դբաղեցրին Սիրակների՝ Շի-րակների (Շիրակ) և Ասերի՝ Աշոց-ը գավառներին կից տարածությունե-րը: Ուսիքում Սակերը դբաղեցրին Քուս և Արարս դետերի միջին բարե-բեր-Հարթավայրերը, որոնք Հայանի են Հակաշէի անվամբ: Ամասունի ցեղերը հաստատվեցին Մասեաց ունից Հարավ Արատ գավառում:

Հարավի է, որ Վանանդ գավառի նվաճողները նույնպես սկյութա-սակական ցեղեր էին, քանի որ այն անվանումը նույնպես բացատրվում է իրանական *vanand* «Հաղթող» բառով թեև Մ. Խյուբենացին կապում է բուլ-ղար Վնդուր Վոնդի այստեղ բնակություն հաստատելու դեպքի Հես¹⁹:

Արդ ցեղերի դբաղեցրած տարածքներում մնացին բազմաթիվ տեղա-նուններ, ջրանուններ, որոնք ակնհայտորեն կարող են մեկնաբանվել սկյութ-ական և՛ սակական խմբի բարբառներով: Այսպես, օրինակ, Շիրակ սե-ղանունը ծագում է սկյութա - սակական *strok* «գեղեցիկ, լավ», իրանստ, ուշ խոսանոսակական *storky*, բուլղարական *strok*, մանիքեական *syrk* բա-ռից, որը Հայոց մոտ նաև որպես անձնանուն է գործածվում: (Մեղ Հայս-նի չէ, թե ի՞նչ սովանների հիման վրա է Ն. Ադոնցը Շիրակ-ը թարգմա-նում կամ ստուգաբանում «դաշտ»)՝²⁰ մինչդեռ ՕՈՂ- Հեյինականները «սահուն պնացող»²¹:

Արագածոտնում գտնվող Մաստաթա բնակավայրի անունը նշանակում է Mazdotara «Մեծագույն» mazda «մեծ» tora «գույն» գերադրական մասնիկից (Հմմտ. Հայ. մասա-թաթեյ՝ «մեծ ասեղ»), Աշտեղ՝ «Հայանի ծա-նոթ» (Մասունի գյուղերից), Վաստաթաթաթաթա՝ «մաքուր, զուլալ» (գետ Սյունիքում) Պարթաթաթ լեռները (Ճորոխից Հյուսիս). ունեն իրենց զուգա-Հեռը բուլղ. պարս.²² լեռ և գյուղ Թաջիկստանում (սանս.), սկյութերեն *dotu* «գետ» բառը մնացել է Հայերենի ոչ միայն Հրազդան այլև Արաքս, Արաքս ուտ (Մոսկովից սկիզբ առնող վտակ) գետանվան վրա, որին Հե-տագայում ավելացել է իրանական ուտ «գետ» ինչպես ունենք Ճասթոյ ուտ, Աղանդ ուտ, Բադան ուտ, Հաստաթա ուտ (Մասթա ուտ և աղն: Կովկասի և Հայաստանի բազմաթիվ լեռնանուններում հանդիպում ենք ի-րանական կոհ «սալ, լեռ, բարձունք» բաղադրիչին, ինչպես կապկոհ «Կովկասյան լեռներ» կոհ ի Նիհորական Մարազ Ամուր աշխարհում ի կոհ ի Հոգար (Եմբինից Հարավ): Հետաքրքրական է և այն փաստը, որ Բակսորիարում նախկին սակերի տարածման վայրերում ներկայումս էլ բազմաթիվ տեղանուններ կան *kot* «բերդ, ամրոց, ավան, բնակավայր»

բաղադրիչով, ինչպես Pustunkot, Tarinkot և այլն, ինչ պաշարանվել է նաև Հայաստանում Միսեղակոթ, Բենակոթ, Կոթախանք, Կոթեր, Կոթերք, Կոթի սեղանուններում:

Մեզ Հասած սկյութական բառապանծի ընտելությունը մասնաբաժաններին Հանդեցրեց այն եղբայրացության, որ ներկայիս Պատմի բարձրալուծակում մ.թ.ա. 1-ին Հազարամյակի կեսերին Հաստատված սակախան (Σαχαί)²³ կամ **սկրթթախան** ցեղերը պատկանում են իրանական լեզվախմբին: Հին պարսկական արձանագրություններում նրանք անվանվում են saka, սանսկրիսում՝ sakah, չինականում sok ավելի ուշ՝ so, sai, Հույն Հեղինակների մոտ՝ Σχυδοι, Σαυρομαται ավելի ուշ՝ ալաններ, Αλανοι: Մինչև մ.թ.ա. երկրորդ դարը սակերը տարածվում են նաև ներկայիս Թուրքմենստանի արևելյան շրջանները (չինական աղբյուրների վկայությամբ), և ավելի արևմուտք թափվում դեպի Հյուսիս, Գաշաթարայից Հյուսիս-արևմուտք և դեպի Բակտրիա, Դրանդիան, Սրահստիս և ավելի ուշ՝ Հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստան: Մեզ այս տարածման պատճառով է որ Բակտրիային Հարող շրջանների Հիման վրա ստեղծվում է Սակաստան-ը²⁴ (պարթև. Skstn, Հուն. Segistene, Հայտնի (I) մ.թ. 3-րդ դար), Հայ Սակաստան, սող. Sgst'n, նոր պարսկ. Sistan, Seistan (Sakastan-ից):

Հնդունելի պիսի Համարել Գ Ղափանցյանի կարծիքը, որ դրում է «saka-ն Հայոց մոտ դարձել է սկա (ska) - հսկա (hska)»²⁴, (այսինքն **սկրթթ**, Հմմ. պարթև, փարսի): Մարացի Վարբակեսի կողմից թագավորված Հայոց Պարուկը կոչվում էր Սկաթրդի, այսինքն Սակի որդի: Որպես ցեղի անուն ցույց սովորած ածական պաշարանվել է Հայերենում նաև իրանական Սազգեկ (Ստրենացի, Գիրք Ի, գլ. 8) ձևը, (ասոր. sagzik, նոր պարս. sagzi):

Ներկայումս գիտության մեջ Հավասարապես օգտագործվում են սակական կամ սկյութական տերմինները, որակելու Համար Հիշյալ Ժողովրդի լեզուն կամ ցեղային պատկանելությունը²⁵:

Քանի որ պամիրյան լեզուները (իրանական) դուրսվում ունեն Հիմնականում այն տարածքում կամ այն տարածքին մոտ շրջաններում, որտեղ ոչ Հեռու պատմական անցյալում ապրելիս են եղել **սակախան (սկրթթախան)** ցեղերը, և որոնց բառասլաշարում պաշարանված մի շարք Հնավանդ բառերն ու բառակերտ ածականները զուգահեռներ ունեն նաև Հայերենում, և միայն պամիրյաններում: այս Հիմք է տալիս մեզ ենթադրել այդ ընդհանրությունների գոնե մեծ մասի միևնույն ակունքից, այսինքն կիսմերս-սկյութական ցեղերի լեզուներից Ժառանգություն լինելը: Այսպիսով երրորդ ակունք Հասկացողության տակ մասամբ պիտի Հասկանալ սկյութական (սակական), թերևս նաև կիսերական լեզուները:

Իրանագետները վաղուց են ապացույցել **սակերենի** (վրաց. ოს.) կապը սկյութերենի Հետ, ինչպես նաև նրա պատկանելությունը, այսպես ասած

իրանական Հյուսիս - արևելյան լեզուների խմբին: Այս խմբի լեզուների բառապաշարի Ժառանգներ են Հանդիսանում պամիրյանները, փոշտուն մի կողմից, Հայերենը՝ մյուս:

Յուրօր Հայերենագիտության մեջ մեծ թիվ չեն կաղում օտեթա-Հայ լեզվական առնչակցությունների նվիրված ուսումնասիրությունները, բացառությամբ²⁶ Աբանի Հղումները Հայերենին, որոնք թերևս Հարապրություն կապին ուղղելու արդարացիությունների փոխադարձ չափը, փոխադարձ ներթափանցողության արդյունքն աստիճանը, ինչպես նաև դրանց տարբերությունների որոշումը, արդեն օտերենի աղբյուրության դանդաղումը սկյութերենի աղբյուրությունից: Այստեղ Հարկ է նշել մեր պատմա-ժողովրդական օտեթա-Հայ առնչակցությունների մասին տեղեկությունները, որ Հայսնի են Արասշեսի միջած կախներից աղանների դեմ և ի վերջո Հաշտության կնքումը նրանց Հետ, որն ախարտվում է Արասշեսի ամրանությունը Սաթեթիկի Հետ: Իհարկե այս ամրանությունը եղակի դեպք չպետք է Համարել այլ շատ բնական և Հետևաբար նաև մասսայական, որ կարող էր Հանգեցնել փոխադարձ լեզվական թափանցողության աղանա-Հայ բարեկամական կապերի պայմաններում²⁷: Ուստի մենք կառաջարկենք, Հետևելով պատմա-ժողովրդական տարածքային, **օտեթա-Հայ, օտեթերեն (սակերեն)** արտահայտությունների փոխարեն դործածության մեջ դնել **արանա-Հայ, արաներեն** տերմինները, մանավանդ որ այս տերմինները դործածական են նաև մասնագետներից շատերի կողմից և Համարվեք են առաջիններին:

Խոսելով արանա-Հայ լեզվական առնչակցությունների և փոխադարձ աղբյուրությունների ու ներթափանցողության մասին, պետք է կանգ առնել դրանց դուրսվումն ապացույցող մի շարք հնչյունական անցումների վրա: Այսպես օրինակ, Հայսնի է, որ սկյութերենն ու արաներենը իրանական s-դարձում են s, որը չպիտի դիտել որպես Հունարենի տառադարձություն, ուր բացակայում է s-ն, այլ Հենց սկյութերենի և արաներենի բնորոշ առանձնահատկություն: Ուստի Հայերենում պաշարանված մի շարք Հասուկ անունների մեջ (նաև ցեղանունների ու տեղանունների) **թ**-ով տարբերակները, չի փոխարեն, արդենք են արանական և սկյութական աղբյուրություն:

Այսպես Հին պարսկական, պահլավական Arsak Արշակ (ավ.) «արջ» Հասուկ անունը Հայերենին է Հասել նաև արաներենի (կամ սկյութերենի) միջոցով և արձանագրված 4-րդ դարից Արտակես, Արտակ ձևով, որ Հ. Աճառյանը կարծում էր «ծագումն անՀայոց»²⁸: Իրավացիորեն Գ. Նալբանդյանի կողմից նույնացվում է սկյութական Arsak «արջ»-ո՞ւ անվանական կապի մասնակցով, որի զուգահեռն է նաև օտեթ. orso «արջ» բառը, ինչը պաշարանված է նաև աղբյուրում մեջ²⁹: Մասնագետները նույնացնում են ծագումնաբ. Արշակ և Արշամ անձնանունները՝ բխեցնելով սկյութական orso

«արջ» և *otio* «ուս» եղբորից (որով թերևս կարելի է բացատրել նաև *Ար-գամ, Վառամ, Վառմ, Գարամ* և այլն անունների մեջ-ամպմանցի կամ եղ-րի նշանակությունը), փնջուեռ *Ա. Մեյեն Արշամ* ձևը ենթադրում էր **rsat otio* «այրաբարձոր» եղբորից³⁰:

Խոսելով Հայերենի իրանական փոխառությունների պատճառների մասին, առաջին Հերթին Հարկ է անդրադառնալ ժամանակակիցների թու-ղած վկայություններին: Ինչպես աշխարհի ոչ մի լեզու միաստոր չէին կա-րող լինել իրանական լեզուներն ու մասնատրուպես սկյութա-սակական լեզուները, որոնք սխալած էին միմյանցից Հայրապարտ կիրմեսուրեր Հեռու տարածքներում: Հերոսաբ Հաղորդում է, որ «սակյոմնանների լեզուն նույն սկյութերենն է, սակայն վաղուց ի վեր տարախոյված»³¹: Սա ցույց է տալիս, որ իսկապես սկյութա-սակական ցեղերի լեզուն միաստոր չի եղել «առնվազն նրանք 4-ից ոչ պակաս բարբառների պիտի ունենային», եղ-րակայնում է Հոնդարացի Հարմաստան, իսկ չէիս *Չգուստան* ենթադրում է ընդամենը 2-ր³²:

Մեզ Հասած լեզվաբանական տվյալները հստակություն են տալիս նկատել տարբերություններ ոչ միայն առանձին ցեղերի բարբառներում, այլև միևնույն, օրինակ Հայաստանի Շիրակի դաշտում Հաստատված սի-րակների լեզուն Հայկաբար պիտակցում էր 7 հնչյունը, ինչպես դա պի-տակցում էին նաև Սակաստանի սկյութական ցեղերը, որ կարելի է եղա-կացնել մանիքեական և բուբբայական տեքստերի տառադարձության հիման վրա, սակայն նույնը չի կարելի եղրակացնել ու խոտանո-նական տեքստերի գրությունից:

Ստրաբոնի վկայությունը սակերի կողմից Բակսորիայում Սակաստան հիմնելու և նրանց մի մասի պեսի արևմուտք՝ Հայաստան շարժվելու մա-սին լեզվաբանների ձեռքին այսօր մի պեղեցիկ և անհնաճատելի փաստա-թուղթ է՝ Հայերենի բառապաշարում պամիրյանների Հեա ընդհանուր Հա-րուրապար բառերի ընդհանուր Հարուրապար բառերի ընդհանուր ակունք-ները կռահելու և դրանց իրանական լեզուներում չարություն առեղծվա-ծի պիտակական պատասխանը տալու հարցում:

Իհարկե սակա-սկյութական-ալանական ցեղերի, մասքովծների, պե-ղանների, սարափարների (կամնար-սիանների), սաքանալյանների տե-ղաբաշխումը Պատմական Հայաստանում, որպիսիք են՝ Բուռ-Արաբսի Միջագետքը և նրան հարող տարածքները, Շիրակը, Վանանդը, Արտա-զը, կարող էին որոշ լեզվաբանական ենթադրությունների և եղրակայու-թյունների համար հիմքեր ծառայել այս և հարևան տարածքներում ձևա-վորված Հայ բարբառների վրա սկյութական բնույթի: Բայց և այնպես Հա-յերենի պամիրյանների Հեա ընդհանուր բառապաշարի և քերականական միջոցների (ածանցներ, նախդիրներ) մեծ թիվը անփոփոխելի ապացույցներ

են տալիս սկյութա-սակական նստվածքի արյունաշուն ասպարեղելու վե-րաբերյալ: Ստորև քննվում են այդ կարգի վուպահեուններից մի քանիսը:

վան-եյ

Հ. Աճառյանի ՀԱՐ-ում Հայերեն վան-եյ բառի ծագումը հստակ չի ո-րոշվում բաղմիցս նշվել է այն օրինաչափությունը, որ վ-ով սկսվող բառե-րը Հայերենի բնիկ բառապաշարից չեն, այլ միայն իրանականներից փո-խառվածքներ: Սակայն իրանականներում նման հնչյուն ունեցող պաշ-տոն ձևվածել ընկճեր, *vonitar* «նվաճող, ընկճող», ղենդ. *von* «Հարվածել նվաճել» սանս. *von*, *vonati* «Հաղթահարել» բառերը նշանակություններով չափ են Հեռու, իսկ պարսկերենում այս արմատը չի պահպանվում: Իսկ ե-թե ենթադրենք Հ.-ե. **ven* «ջանալ, ջանք պործարել, աշխատել սիրել» ենթադրենք Հ.-ե. **ven* «ջանալ, ջանք պործարել, աշխատել սիրել» «ձևից, պիտի ունենայինք դոն (պնել), ինչ իսկապես ունենք: Հրաբաններ նույնպես առկա ի թողնում բնիկ կամ փոխառյալ լինելու հարցը»:

Պամիրյան լեզուներում պահպանված վուպահեունները, ինչպես՝ մոնջ. *von vod* «տանել Հեռացնել քշել վանել», (Հմմ. ուս. *BOH*, Հմմ. Հ.-ե. օ-Համապատասխանությունները ուսերենում և Հայերենում Հ.-ե. **oki*, ուս. *oki*, *oci*, Հայ. *ակ-ն, աք-ք* Հեռաբար ուս. *BOH*-Հայ. վան ներկա-յացնում են այդ օրինաչափությունը, սակայն վերը նշված հակասության պատճառով վա-ը պիտի ենթադրել իրանական մեկ այլ լեզվից կամ պարթևերենից ու սկյութերենից):

օթ

Հայերեն օթ արմատը Համարվում է «բնիկ Հայ բառ՝ Հսխ. **ou*-«պիշե-րել» արմատից աճած **out* ձևից: Նրանով կազմված ենք դանում օթեյ, օթիկ «պիշերը մուր» (այսինքն Հանգստանալ, նաև՝ օթ-առնել (բառացի՝ Հանգիստ առնել), օթոց «ննջարան, սենյակ, նաև՝ բազմից (բառացի Հան-գստատել)՝ նույնը նաև՝ օթանոց, սենեակ օթից (Սյորենացի, 1, ԺԶ) օթեակ, բացօթեայ, գիշերօթիկ և այլն: Իսկ օթեկ, օթեկան «նախորդ օր-վանից մնացած» պահպանված է նաև բարբառներում օթանոց «Հանալ» (Ղզար), օթե՝ «հին, քարթու» (Ղարաբաղ):

Նորահայտ պամիրյան վուպահեունները ցույց են տալիս, որ Հայերենի օթ-ը կարող էր ավելի ճիշտ լինել փոխառություն իրանականներից, քա-նի որ *ot* «Հանգիստ» ձևով դանում ենք այն թաջիկերենում, վահաներե-նում *ot* (թաջիկերենից) *ot car* կամ *dom ot* «Հանգստանալ» ձևով:

Չին, Ծն-էր, Ծան, Ծան-էր, Ծան, Ծան-էր

Հայերեն ջնել «ծեծել զարկել, Հարվածել», Պին «գալալան» բառից, Հ. Աճառյանի ՀԱՐ-ում արձանագրված է որպես «բնիկ Հայ բառ»³³ և Հետևաբար չէր կարող լինել այն սլավոններին կատարված փոխառությունների ցանկում:

Ինչպես ցույց են տալիս իրանական լեզուներում պահպանված զուգահեռները Հայ. Ծն-էր հնարավոր էր ոչ միայն Հ.-է. *gushene* (* *gushen*) «ծեծել, զարկել», արմատից, այլև իրանականներից: Այսպես՝ Հայերենը զուգահեռաբանի պահպանել է *զան-էր*, «ծեծել», *զան* «ծեծ» Հ.-է. *gushoni* սանս. *ghoshā* «բիր, կոպար», *ghosh*. խո, խոն «զարկում է, նպանում է», և Հ.-է. **gosh* - ը, ալեսու. լան «խփել Հ. Իրան խո «խփել», Հին Հույկ. *hosh*, Հին պարսկ. խո, միջին պարսկ. *zosh*³⁴: Այս զուգահեռները ցույց են տալիս, որ Հին իրանական *խ-ն միջին պարսկերենում դառնում է *z*, ինչպես օր. ալեսու. *խոն «կին», Հին Հույ. խոն, միջին պարսկ. *zosh*: Հետևաբար եթե Հայերեն զան, զան-էր (բարբառներում «զարկել», ոչ զարկ-անելից) պալիս են միջին պարսկ. *zosh*-(*zn*)-ից, ապա Ծն-էր խո-ից (Հին պարսկ. ալեսու. խո «խփել»), իսկ զան-էրը **gosh*-ից (հոտ. սանսկր.) «բիր, կոպար», «զարկում են» (պինես, զարկ, Հարված)³⁵:

Ուռչալ, լուռչալ

Առ այսօր անորոշ է մնում Հայերեն ուռչալ կամ լուռչալ բառի ծագումնաբանությունը, որն առանձին Հայ մասնագրություն մեջ չի գործածվել և մեզ է հասել միայն արձանագրում ամ արձանագրություն բարդություն ձևով:

Խոսելով «ուռչալ/լուռչալ շառապույն, արնակարմիր» բառի նշանակություն մասին Հ. Աճառյանը ՀԱՐ-ում արձանագրում է Հետևյալը. «Պաշտ-անհայտ իմաստով բառ, որ առանձին գործածված չէ»³⁶: Երան Հայսնի չեն այս բառի զուգահեռներ առկայությունը պամիրյաններում, որոնք և տալիս են ծագման բանավիճակ շուգաններենում *rust* «կարմիր» (ի-վականը՝ *rost*), յաղպալամներենում *rust* «կարմիր», օր. *rusti roḡān* «լուսավոր կարմիր», բուլղարներենում *rust*, վալիներենում, թաշկուպա-ներենում՝ *rbist*, որոնք թույլ են տալիս ենթադրել իրանական ակունքը Հայերեն ձևի համար: Միաժամանակ պիտի նկատել որ արիմուռչալ բարդությունը արդյունք է Հայկական իրականության և որի տրամադրված կարելի է ենթադրել ուռչալ-ի անկախ գործածություն ունենալը Հայերենում:

Հ. Աճառյանն իր «Հայկականություն» Հայերենի բարբառներում առկա *աարթ* «կոխուլված թիփ», մարմինն կպած կեղտի հաստ շերտ, կեղտի

նասվածք», որից էլ *աարթակալ* բայականը «կղկղանքը վրան չորանալ, վերքը փառակալել, կեղևակալել» և այլն ենթադրում է, որ Հույեկրուպական ծագումնաբանական ունենա կամ **dher-* արմատից ածականով **dh(e)ret-* «կեղտոտություն, կղկղել» (*Pokorny*, 861), ուր սակայն բառակալքին չէինք կարող ունենալ *տ*, այլ *դ* և կամ Հ.-է. **dr-toḡān*-ից, որից ունենք Հ. հյուս *tord*, անդրասաքս, *tord* «կեղտ», լեսու. *dirstu*, *dirst* «կղկղել», *dirsta* «Հետույք» և այլն, սակայն այստեղ էլ սպասելի էր *աարթ*: Ուստի մնում է որոնել մեկ այլ աղբյուր: Նոր լույս կարող է տալ այս բառի ծագման վրա պամիրյաններից շուգաններենի *tar:tart* «կեղտ հանել», օր. *di Yar tar* Հայ-նիր այս տարբեր (ձիու տակից), յաղպալամներենում *tard:tar-* երկու նշանակություն ունի. «1. հրել, քարշել 2. քերել հանել» *zosh tar* «քերիլ ձյունը», վախաններենում *dart* «խոշոր եղջերավորի թիփ» Հ.-է. *darta-*, **drtā-* (*dher*-«կղկղանք» արմատից):

Սար, սար-էր

Հայերեն սար-ը կազմած, կաճ, կարասիք, սպաս, շինվածք, սարի(ք) «շղթա, կապանք» բայականը՝ սարել «կազմել, պատրաստել, կապել շինել» ՀԱՐ-ում ներկայացված է որպես «բնիկ Հայ բառ» Հ.-է. **k'-r*-ի ստորին ձայն դարձն է *ker* «կապ, հյուսվածքի թել, հյուսել, կապել»:

Ոչ մի Հիշատակություն չենք պահում նրա նմանության մասին պարսկերենի *sar* «կապ, միացում», *pat-sar* «միասին», *pat sar kaghten* «միացնել» ձևերի Հետ, որոնց արմատն է իրան. «միացնել, կցել», ալեսուայի *sar-1*, *sar-2*, շուգան. *sarband* «չվան» և այլն:

Կապ կա արդյոք շումերական *sar* բառի Հետ, որ պահում ենք *dub.sar* «պարպիր» սեպագիր լեզուներում, կազմված *dub* «ալվես տախտակ» և *sar* «սարքել, շինել», «դրել, կազմել» բառերից:

Սամի

Հ. Աճառյանի ՀԱՐ-ում Հայերեն *սամի* «լծին եղների գլուխը ամրացնելու ձողերը», բառը ներկայացված է որպես «բնիկ Հայ բառ» Հին. *k'ot-* «ձող» արմատից կամ *k'emira-* ըստ Հ. Հյուգլանի:

Թեև և գեղեկ 1913 թ. Հ. Թիլաբյանը մասնաձև է Հայ. սամի բառի Հետ նոր պարսկերենի *som*, *soyam*, *ghen*. *soma* ձևերի նմանությունը, սակայն, ըստ երևույթին՝ Հ. Աճառյանը ընդունելի չի համարել:

Սակայն Հայերեն բառի իրանական ծագման օգտին են խոսում բառի վերջավորության գործությունը, որ իրանականներին հաստատվելու ցական գործակներ և Հարաբերական ածականներ ու մակբայներ կեր-

սող և կամ ըստ Հ. Աճառյանի, «իրանական մի բարբառի ուղղական-Հայ-
ցականի վերջավորությունն է» ինչպես նաև զուգահեռների սովորություն-
նը պամիրյան լեզուներում: Օրինակ, մունջ, վախսան. som «ձողեր, որոնց
արանքում եղների գլուխներն են սեղմվում» (լծի մաս է), շունգ. simo-, յալ-
գուլ. som-, ավեստ. sima- Հին Հայկ. saymo:

ստուն

Հայերեն սուն «բնակարան, տաղավար, ապարանք, շինություն, եր-
կիր, աշխարհ» բառը ենթադրվում է Հ.-ե. dom- ձևից: որի ժառանգներն
են սանա-դոմ- (domus) «սուն», փենդ. domo, հուն. , ևուս. dom
և այլն: Քույր լեզուների ձևերից Հայերենին միտ են կանգնած քուշերենի
tonapate «սանուտեր», փնչուերենի ton «սուն» և Հասկապես փուշտուի
տո ձևը, որն ունի Հայերենի Հիմնական երկու նշանակությունները՝ «սուն»,
բնակարան, շինություն, սեղ» և «Հայրենիք»: Վերջին նշանակությունը ու-
նեն միայն Հայերենն ու փուշտուն, որով նրանք դարձյալ կապվում են մի-
մյանց Հետ: Այսպես փուշտուն ունի Հարյուրավոր բարդություններ՝ ortun
«Հայրենիք», hostun «պահեստ», Համալսարան, ro՛տun «Հիվանդանոց»
(ավելի ճիշտ, բառացի՝ «առողջասուն», nohtun «Համալսարան», mor-
tun «պերեզման», plortun «շուկա» budtun «կռատուն, մեշան» և այլն:
Հայերենում ևս բազմիցս ունենք վկայված Անգլոսուն «Անգլո աշխարհ,
երկիր» Չմեծ սունն, Ստրպասական աշխարհին», «Չսուն թագավորին
Հայոց, որ Ստրպասականին էր»: Վրացսուն, Աղախեաց սուն-«Ա-
ղուանք» մահկերսուն, պաղնասուն և այլն: Կամ սունն Սունեաց, սունն
Աղձնեաց սուն-Հայրենիք, երկիր արսուահայտությունը Համարժեք է ասոր.
bed (բեթ) «սուն», «աշխարհ» (d-beda d-oston «Աշխարհին Ոստանայ»,
bed Moksaya «Մոկայ աշխարհ») արսուահայտություններին:

վիդ

Հայոնի չէ նաև Հայերեն վիդ «ճիս, պարանոց» բառի ծագումը, քա-
նի որ Հայերենի ենթադրյալ նախաձևերը չենք դառնում ոչ Հուբեյրոպական
և ոչ-Հուբեյրոպական Հարևան լեզուներում:

Պամիրյան լեզուներից չուպի. ո՛Վչ, մունջ. ո՛Վչ փուշտու voro «ճիս,
վիդ», որոնք, որ բանալի է դառնում իրանականներում՝ չախանված, սա-
կայն Հայերենի Համար փոխաստու իրանական գոյությունը ենթադրելու
Համար:

կոյ, կո

Հայերենի կոյ կամ կո բառի ծագման Հարցը մնում է փնտրել: Կոյ, կո
«աղբ, քակոր, թրիք, կեղտոտություն» բառն ալանդված է պոբարից, օր.
«Սկոյ և կոյ Հաւասար է փան» (Սիրա. ԻԲ.2.), կոյանոց, կուանոց և
կոյաջուր: Բարբառներից Անալքալակը, Անալիցիսեն, Ողմը, Սալմաստը,
Վանը, փառն կո ձևը, իսկ Համենք գոյի «արջուի և ոչխարի սղը»:

Հ. Աճառյանը ՀԱՐ-ում կոյ (իմա կո) Համարում է «բնիկ Հայ բառ»
սակայն վերապահությունը նշելով նաև այն Հանգամանքը, որ «Հայերենի
նախաձևը չառ պարզ չէ»: Բարձրորմեն կոյ դնում է *gōvyo-ից (Հայալից
gōvyo-ի առկայությունը) կամ *gouto-ից, իսկ կո-ն *guto-ից, սակայն
սանսկրիտի և իրանական զուգահեռների Համար վերականգնում է
*gutho-ն: Պետք է նշել, որ Հայերենի Համար նախաձևը, Գ
Ջահուկյանը, թեև Հարցականով կոյ, կո կամ:

Նոր լույս կարող է սփռել կոյի ծագման իրական ակունքը դանելու
Հարցում թաղիկների, փուշտու. goy «թրիք, որոնք ավելի են մոտ Հնչմամբ
Հայերենին (պրս. guth, gu, gous, մունջ): Ինչպես Հայոնի է առաջին անգամ
«կոլ» քիւ բառի Հետ Համեմատել է Գ. Դալիի բառարանը պարսկերենը:

կոկոլ, կոկոյ

Հայերենի բազմաթիվ բարբառներում Հայոնի կոկոլ կամ կոկոյ «ձու,
ամորձի» բառի ծագումը, ըստ Հ. Աճառյանի ՀԱՐ-ի սովորների, մնում է
անհայտ: Օրինակ, Ալին բարբառում կոկոյ «ձու, ամորձի», նաև՝ «ըն-
կույր», Խարբերում կոկոյ «կլոր, փնդաձև» (կոկոյ թուշ, կոկոյ քիթ),
«լերկ» (կոկոյ պոլիս, անպոչ, (կոկոյ Հալ), Նոր Նախիջևանում, Մուրադ-
չայ-յալլայի բարբառներում կոկոլ, կոկոլանք «ամորձիք» (ներ), Խարբեր-
ուր, Պոլիսը, Ռոդոսթոն, Սեբաստիան, Սուչալան փառն գոյով ձևով):
Հասարակ բարբառում կոկոլ նշանակում է «ընկույզ», իսկ միջով՝ պոչ:
Սիլի-Հիսարի բարբառում՝ մոլեղեն, պոտը: Միխիթար Աբբան սալիս
է կոկոլ «ձուանք. մարդու», ՆՀԲ-ն կոկոլանք «երկուտիք արուաց»:

Յեսան/Հեսան

Հ. Աճառյանի ՀԱՐ-ում Հեսան կամ յեսան բառի ծագման Հարցը մնում
է բաց: Հայերեն յեսան «սրաքար» բառը դասական շրջանից ալանդված
ունենք միայն բարդության մեջ Աստվածաշնչի Հետևյալ Հասկածում. «Այն
քեզ սուսեր յեսանաստը» (Եղեկ.Ե.1.): Հետագա դարերում և բարբառ-
ներում ունենք ալանդված և պարզ արմատներով յեսան, Հեսան, Էսան,
օսան, յեսան պոչություններով³⁷:

Մին է սրանցից ուղիղ կամ նախնական ձևը: Այս Հարցին բնականաբար կարող է պատասխան տալ միայն Հ.-ե. քոչյր լեզվներից թեկուզ մեկը, եթե ունի պահպանված զուգահեռը: Այսպիսի Հնարավորություն մեզ ընձեռնում են իրանականները և Հատկապես պամիրյանները, որոնցում պանում ենք *pisen* - շուշաններենում, *pōson* - յուզգուլամերենում, *pizun* - վահաններենում, *pisin* - ուշաններենում և բարսանդերենում, *pison* - պարսկերենում և թաջիկերենում³⁸:

Հայտնի է, որ Հ.-ե. *բ-ն սովորաբար իրանական լեզուներում պահպանվում է որպես *p*, որի դիմաց Հայերենն ունենում է հ ինչպես օրինակ, իրան. *pat*, *pitar*, *ponca* Համապատասխանաբար Հայ. **Քառ(ք)**, **Հաղթ**, **Վնդ** և այլն³⁹: Հետևաբար, իրանական խմբի լեզուների *p*-ի դիմաց օրինաչափորեն Հայերենում պետք է ունենանք **փ** նախադասում, եթե փոխառյալ է, և կամ **ք** նախադասում, եթե ժառանգյալ է Հնդեվրոպական նախադասում: Ինչպես ապացուցվել է Հայագետների կողմից, հիշյալ **ք** նախադասում զուգահեռից նախնականն է եղել յեսան-ը, որը միջին դարերում արդեն գրվում էր այնպես, ինչպես արտասանվում էր, այսինքն Հեսան⁴⁰: Ուստի միանգամայն ճիշտ է Հայերեն և իրանական Հյեսան-*pison* ձևերի Հնդեվրոպական ծագման Հարցը և երկուսը միասին ենթադրում են Հ.-ե. **upo*-(*o*)*soni* արմատը Հին Հուդ. *osoni*-ալեսուա, *osange*-Հախանաբար, *sang*«բար» և *upo*-նախածանցից:

աղիճ, աղճ/ջիկ

Հայերենի աղիճ կամ աղճիկ/աղջիկ բառի ծագումն առ այսօր մնում է անհայտ: Եթե չլինեիր պամիրյան լեզուների զուգահեռները, դժվար թե մտածեինք նրա իրանական ծագման մասին: Հ. Աճառյանը, քննելով այս բառի ծագման Հնարավոր ակունքները և նկատելով յուզգուլամի *Yocok* «աղջիկ» ձևի նմանությունը Հայերենի **աղջիկ**-ին, արձանագրում է. «մանությունը պատահական է»⁴¹: Իհարկե այս կարող էր սեղի ունենալ երկու սրատեսություն. նախ նրան Հայտնի չէր այն ժամանակ **աղջիկ** բառի մյուս պամիրյանների զուգահեռները և ապա սակա-սկյովական ցեղերի Սակասումում և Հայաստանում բնակություն հաստատելու իրողությունը: Եվ այսպես միմյանցից որոշ հայտնական ստորաբաժաններում պանում ենք բարթանդ., ուշան., շուգն., սարըքու., վախան, և յուզգուլամ.: Ենթադրվում է, որ բառի արմատն է *Y*o-, իսկ *e*-ն կամ *o*-ն ածանց⁴², որին կցում են ումանը -*ak*, ոմանը -*ik* անվանակերպները: Հայերենը ինչպես իրանական ժյուս փոխառություններում, այստեղ ևս կաստարել է - ա-ի Հավելում և դարձրել է բառը **աղիճ** Հետագայում, արդեն Հայկական Հողի վրա-իկ անվանակերպի Հավելմամբ ստացվել է **աղճիկ** և դ-ի սող-եցությունը **աղջիկ**:

աստի(ք)

Մինչև հիմա վստահելի ստուգաբանություն չի առաջարկված Հայերենի **աստի/աստիք** (թերևս նույն **աստեք**) բառի ծագման վերաբերյալ: Աստի կամ **աստիք** «աշխարհ, լինելություն», որից **աստեք** «աշխարհական, աշխարհի բնակիչ, աշխարհ» միջին Հայերեն բառը (Հմմ. Քուշակի «Այս աստիպիրիս վերայ...»):

Հ. Աճառյանը կցում է **աստ**-ին «այստեղ». «կապված է այս բառից ս. տեղական մասնիկով, որի ծագումը մութ է. Հմմտ. **անդ**»: Սակայն ալեսուայի *sr* «*ԵՅՈՄՍԵ, ՄՍՐ*» «կենդանական աշխարհ, կեցություն, լինելություն, գոյ», վելայական *ast* «լինել», փուշտուի «աստիք, կենսալ լինել», *astogya* «կյանք, կեցություն, գոյություն» ձևերը իրանական ակունքներ են ենթադրում:

անդ «այնտեղ»

Խոսելով Հայերենի **անդ** «այնտեղ» բառի կազմության և ծագման մասին Հ. Աճառյանը, Հետևելով Մ. Մեդին, գրում է. «Կազմված է **ան**, նա արմատականից դ-ս տեղական մասնիկով, որի ծագումը մութ է»: Մեզ թվում է, այս սխալ տեսակետը հիմնականում Հայերեն բառի զուգահեռների գոյություն մասին պամիրյան լեզուներում տեղեկություն չունենալու արդյունքն է: Պամիրյան մի քանի լեզուներում յուզգուլամերենում, բարթանդերենում, ուշաներենում *onde* նշանակում է «այնտեղ», նաև «այնտեղ», անդ հայտնական օրենքները խոսում են ավելի Հայերեն ձևի փոխառյալ լինելու մասին, քան սեփական գոյացության, քանի որ *ond* կազմված է իրանական խմբի օրենքներով այսպես *on* «այդ, դա» ցուցական դերանունից և -*d* ածանցից: Ահա մի օրինակ շուշաններենում ոչ միայն **անդ**, այլև **ժամանակ** է մասնանշում և **աղջիկ**, օրինակ *zinistaw-ond-ciz bokor?* «*ինչ է պետք ձմեռն (անդ) և այլն*»: Յուզգուլամերենում *o-ondor* կամ *o-ondo* կարող է նախադաս և ետագոս լինել «այստեղից կորի ախտեղ» կերթաս այնտեղ և այլն: Հստ որում վերջին *o*-ն կարող է պահպանվել և կամ ընկնել իր նշանակությամբ այս *ondor*-ը Համընկում է Հայերեն **անդ** կամ **անդք** բառի Հետ, որը խոսքի մեջ մերթ. Հանդես է գալիս, որպես դերանուն (յուզական) և Հոդ. գրվելով գոյականներից Հետո և առաջ, ինչպես նաև որպես **անդի** և **ժամանակի** մականջ արտահայտելով գաղափար ման գաղափար: Օրինակ, գտանքի ի քաղաքի **անդ**, գնաց ի գյուղ **անդք**, ի ժամանակի **անդ**, գնաց **անդք** և ուստի եկն և այլն:

Հ. Աճառյանի ՀԱՐ-ուճաներկայացված են երկու բանդ, որոնցից առաջինը Համարվում է «անասույգ բառ», իսկ երկրորդը՝ «լերջ, ծայր, եզր, Հարմար, պատշաճ, վայելուչ» նշանակություններով «յ-նախդիրով անկ արմատից»:

Մեղ թվում է, անկ արմատից պիտի առանձնացնել անդ-ը ունի «կերպարանք, տեսք, ձև» նշանակությունները, որը Հիշեցնում է առաջին յան-պի նշանակությունը Հեռեկալ նախադասությունից՝ մեջ «Չոր օրինակ, որ յանպես յայլմից է և զտոյստամբան կապիցէ»: Այստեղ խոսքը «կարգ ու կանոնի, պատշաճության» մասին է, որով անասույգ նշանակությունը բանդ-ը նույնանում է մյուս բանդ-ի հետ: Այս բանի Համար Հիմք են ստվիս մեղ իրանական լեզուների զուգահեռները: Այսպես միջին իրանական օհոնց (հոց) «կարգ, կանոն» ծագում է հոնց արմատից, որ ավեստարում ունի hoxta- «ճիշտ, կանոնավոր» նշանակությունը, ինչպես նաև մի շարք բարբառների էսհանգի, էրհանգի «այս կարգի, այդ կարգի» ձևերի առկայությունը, որոնք նույն արմատից են: Եվ իզուր է Հ. Աճառյանը փորձում դրանք բխեցնել հանդ «դարար, շունչ, ճանգիստ» արմատից:

բառում

Հայերեն բառում բառի ծագման մասին իրարամերձ կարծիքներ են արձանագրված Հ. Աճառյանի ՀԼԳ-ում և ՀԱՐ-ում: Այսպես ՀԼԳ-ում այն ենթադրվում է չափանված պաշտպաններ *baxum ձևից, իսկ ՀԱՐ-ում՝ ներկայացվում է որպես Հ.-է. բառ *baxum ձևից, որից սակայն Հայերենի Հնչյունական օրինաչափություններով պիտի ունենայինք բանաձև: Այնուամենայնիվ նման մի ձևի բացակայությունը մի կողմից, բայց «չաստ, նորից, ճոխ, Հարուստ» այրմանի առկայությունը իրանականներում մյուս կողմից, ինչպես նաև - ամաճանցի ոչ Հայկական լինելը, ապացույց են բառի փոխառյալ լինելուն: Եվ իսկապես իրանականներից փոխյի լեզուն պաշտպանվում է Հայերենին մոտ bax+om/-om «և նորից, և դարձյալ էլի, էլի, կրկին, կրկին» բառը, որ ծագում է bax «նորից, կրկին, դարձյալ» արմատից. այս արմատը պաշտպանվել է նաև բերդերնում՝ bax: Այդպիսի բառի - ամաճանցավորությունը նույնն է իրանական -սո «-որով» դասական թվականներ կերտող ամանցի հետ:

- ¹ A. Berns, Travels in Bokharo (Vol. III, p 179)
- H. W. Bellew, J. Biddulph, Report of a Mission to Yarkand in 1873 Calcutta 1876:
- ² R. Show, on the Ghalchah languages, Journ. of the Asiatic Soc. of Bengal, Calcutta, v, XLV, 1876, pp. 232-278.
- ³ Y. Biddulph, Tripes of the HindooKoosh, Calcutta, 1880, Appendix I.
- ⁴ W. Tomaschek, Jidgha, ein beachtenswerer eranischer Dialects. 195-196, Gottingen, 1883.
- ⁵ W. Tomaschek, SWAW (=Sitzungsberichte der Keis. Akademwissenschaft), Wien, 1896, 761. (Կախաներենում skan, իշկիշիմերենում՝ skinik, յազգուլամերենում՝ sakon «շան ծագ»):
- ⁶ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 1-ին մաս, 1940 թ. Երևան (ՀԼԳ), էջ 232
- ⁷ Հ. Աճառյան, ՀԼԳ, 2-րդ մաս, 1952, էջ 602-603.
- ⁸ Հ. Աճառյան, ՀԼԳ, 2 հ., էջ 601-602: Նույնի Հայերեն լեզվի լիակատար քերականություն (ՀԼԼԶ), Երևան, 195-196, 6 հ., էջ 756: Բայց ՀԼԳ, 2 հ., էջ 603-րականություն (ՀԼԼԶ), Երևան, 195-196, 6 հ., էջ 756: Բայց ՀԼԳ, 2 հ., էջ 603-ում, հենվելով Նիքեդի հաղորդման վրա, պաշտպանում փոխառությունները հայերենում համարում է 1500 և ոչ 996: Գուցե խոսքը ընդհանրապես ողջ իրանական փոխառությունների մասին է:
- ⁹ Աճառյան, ՀԼԳ, 1, էջ 236-237 (հմմ. Meillet A., Sur les term religieux iraniens en armenien, REA, 1921):
- ¹⁰ Աճառյան, ՀԼԳ, 1, էջ 316:
- ¹¹ И.М. Оранский, Введение в иранскую, М. 1960:
- И.М. Оранский, Иранские языки, М. 1963, стр. 33.
- ^{11a} Ստրաբոնը վկայում է, որ սարապարները քրակիական ցեղերից էին. «Ասում են, որ նաև քրակացիներից «մանի, որ անվանում են սարապարներ, այսինքն՝ գլուխ կտրողներ (), ապրում էին Արմենիայից վերև և հարևան էին գաբանիացիներին և մեդացիներին» (Strabo, XI, 14, 14): Տես նաև Ս. Գ. Պետրոսյան, «Քրակա-կիմներական եթնիկական տարրը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում» (ՊԲՀ, 1979, 1, էջ 189-203): И.М. Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956, с. 241, 272:
- ¹² Anabasis, IV, 7, 18.
- ¹³ Strabo, XI, 8, 4.
- ¹⁴ Strabo, XI, 7, 2, XI, 8, 4. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, далее АЗЮ с.- Петербург, 1908, стр. 421, примеч. 1.
- ¹⁵ Strabo, XI, 5:
- ^{15a} Б. А. Арутюнян, к вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорых в VII-IV вв до н.э. ՊԲՀ, 1998, No 1-2, էջ 233-246.
- ¹⁶ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, 43, 56, 64, 74, 76: Ս. Խորենացի, գիրք Բ, Ժգ:
- ¹⁷ И.М. Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956, с. 317, 319, 354, 270, он же

Assuro - Вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951 No 2-3, 1, 27, 68.

^{17a} U. S. Պետրոսյան, Թրակա - Լիմնեական երևույթները Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում, ՊԲՀ, 1979, թիվ 1, էջ 123-134

¹⁸ Մ. Խորենացին գրում է, որ իսկապես այդ ժամանակներում մեր ազգը թագավորություն ուներ (գիրք Ա, Ի. Սկյութների Պարտությունը դարձավ հայոց Պարույր թագավորը (630-591) մ.թ.ա.:

¹⁹ Տես նաև Մ. Խորենացի, Գիրք Բ, գլ. 2:

²⁰ Н. Адонц, АЭЮ, с. 424-425, прим. 3.

²¹ ОИЯ, 2, с. 495

²² ОИЯ, 1, с. 342, ОИЯ, 2, 263, 414:

²³ М.И. Артаманов, Киммерийцы и скифы, Л. 1974:

Б. А. Лумбинский, Древние кочевники "Крыша мира", 1972, 156-174:

²⁴ Strabo, XI, 8, 4.

^{24a} Գ. Ղափանցյան, ՀԼՊ, էջ 37:

²⁵ ОИЯ, 1, 12-13.

²⁶ Абаев, В.И., Armeno- ossetica, ВЯ, 1978, No n.

²⁷ Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկությունների համաձայն հայոց Առավելեղանների տոհմը նույնպես սերում է Սաթենիկի մերձավորներից, հարազատներից. «գինտ նորա եկեալք՝ կարգեցան յազգ և ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց» (Գիրք Բ, ԾԸ):

²⁸ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1941, 1943, էջ 303 (ՀԱՆԶԲ):

²⁹ Գ. Նալբանդյան, Ստուգաբանություն հայոց անձնանունների, բաներ, երևանի համալսարանի, 1971, նո.3, էջ 221-222:

³⁰ ОИЯ, 1, с. 279, 347: Հ. Աճառյան, ՀԱՆԶԲ, Ա.27:

³¹ Геродот, Иу, 117:

³² ОИЯ, 1, с.274: J. Harmatta, A recently discovered old persian inscription, Acta antique, 1953, v. 2, No. 1,2: L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der Nordlichen Schwarzmeerküste, Praha, 1955:

³³ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, 4, էջ 127, 1, էջ 514-515

³⁴ ОИЯ, 2, 40, 187

³⁵ ОИЯ, 2, 40, 187

³⁶ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, 4, էջ 148

³⁷ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, 3, էջ 396: Բարբառներում գտնում ենք՝ հեսան/հեսան (Ոգմ, Մոկս, Մարաղա), Էսան (Ախալցխե, Կյուրասոն, Սերաստիա), Էսոն/Էսնի (Համշեն), օսան (Խարբերդ), լեսան (Ալաշկերտ, Մուշ, Սասուն, Ապարան, Շիրակ) տես նաև Մ. Ամատունի, Հայոց բան ու բան, էջ 175.246:

³⁸ И.И. Зарубин, Шугнанские тексты и словарь, Мос. - Лен., 1960, 15 204 И.И. Зарубин, Бартагские и рушанские тексты, Мос. - Лен., 1937

Д. И. Едельман, Язгуламско-русский словарь, Мос., 1971, էջ 197.

А. А. Грюнберг, И. М. Стеблин-Каменский языки восточного Гиндикуша, Ваханский язык, Лен. 1976, с. 413

³⁹ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ Հայոց լեզվի պատմություն, 1, էջ 227

⁴⁰ Հայերենի հ/յ ալտերնացիայի վերաբերյալ է. Աղայանը գրում է. «Գիտենք, որ բառասկզբում չ հնչյունը միջին դարերում արդեն վերածվել էր հ-ի»: Որպես ապացույց նա բերում է հորո/յօրայ, հաւ/յաւ, հինգ/յիսուն, հովատակ/յովատակ կրկնակները: Տես Ղ. Աղայան, գրաբարի քերականություն, 1ա, էջ 162

⁴¹ Տես Հ. Աճառյանի ՀԱԲ, 1, էջ 129-130: ՆՀԲ-ի հեղինակները թխեցնում են աղիճ-ը «աղջիկ աղճատեալ»-ից, Մեյեմ՝ աղախին-ի հետ հ.-ե. *al- «աղկել, ծեծել, մանրել»-ից, Զահուկյանը հ.-ե. aleq - «պաշտպանել փակելով» արմատից (Очерку, 121) և այլն:

⁴² Т. Н. Пахалина, исследование по сравнительно-исторической фонетике памирских языков, Москва, 1983, 171 (далее-иссл.).

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается вопрос сходных слов между памирским и армянским языкам.

Иранские заимствования армянского языка изучены сравнительно хорошо: их число свыше полторы тысячи. Но в действительности это число могло быть больше, как отмечает Р. Ачарян: "Многие слова армянского языка, которые явно представляют собой иранские заимствования, однако фактически доказать это не возможно, до сих пор в каком-либо иранском языке не найдены их параллели".

В числе таких языков оказались памирские, сохранившие в своих словарных запасах множество слов, имеющих свои параллели в армянском языке.

Приведенные в данной статье около двух десятков слов, отсутствующие в других иранских языках, одновременно должны были дать ответ: "Каким образом они могли появиться в армянском языке, если армяне с памирским не соприкасались?"

Автор думает, что хотя прямые контакты и отсутствовали между армянским и памирским языками, однако между ними были посредники - скифо-сакские племена, кочевники, выходцы из Бактрии. В 8-6 вв до н.э. они господствовали от Индии до Черного моря и часть из них, по свидетельству греческих авторов, обосновались в Армении.

Приведенные параллели - результат этих контактов:

Часть этих слов несомненно скифо-сакские, а часть из них восходит к проязыковому состоянию, как показывают звуковые переходы.